

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 96 (16707)

2003 чылдың
АВГУСТ 5,
вторник

Ат салган шагы 19.40
Садар өртээ 3 рубль.

Төлөпиг уткуур дээш

ЧААШКЫН СООНДА

Республиканың малчыннар Наадымын төлөпиг уткуур дээш кожуннарның ажил-агыйларында, араттарда, хуу чонда сизен кезилдезиниң кампаниязы бедик денелде чоруп турар. Бо чылын республиканың ажил-агыйлары мал чеминге 114,2 муң тонна бөдүүн сизенни, 3,8 муң тонна хоолулуг база 7,6 муң тонна концентраттыг мал чемин белеткээр планныг. Бир эвес Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Танды, Кызыл кожуннарның девискээрин каанашкын шыва алганын өөренип көөр болза, оларга дуза болуру-биле база кыштаглаашкынны хур-менди ажары-биле өске кожуннарга мал чемин ийи катап хөйүн белеткээри көрдүнүп турар. Чүге дизе чайын 38-40 градус чедип турган изиг бо чылын кыш эрткен чылгызындан соок болурун медеглеп турары ол. Ынчангаш мал кыштаглаашкынның онча-менди эрттирери-биле мал чеминиң курлавырын болур-чогууру-биле белеткеп алырын ажил-агыйларга кичээндирип турар.

Баштайгы чаашкын чагган

соонда, Чеди-Хөл кожуннуң мал оदारларының болгаш сизен шөлдериңиз ойт-сизени элээн шору болган. Ак-Талдың суггарылга системазын чазын кылып септээниниң түннелинде, 297 га суггаттыг шөлдүң сизени эки үнген. Июль эгезинде "Сосновка" дуржулга-бүдүрүлгө станциязы сизен кезилдезин эгелей берген болгаш бо хүннерде 700 тонна сизенни кезип белеткээн.

Өвүр кожуннуң Сарыг-Хөл суму чагыргазының даргазы Д.М.Майынды Көдээ ажил-агый яамызының курлавырындан сизен кезер трактордан бээрин дилеп турар. Үстүнде ады кирген болгаш Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Танды дээн хевирлиг мал бажы хөй кожуннарга мал чеминиң курлавырын белеткээринге дузалаштырары-биле студентилерни болгаш школачыларны, сумунуң ажил чок кижилерин эвилелдээрин чагырга черлери планнап турар. Малга сизен-ширбиил белеткелиниң чымштыг үези бо хүннерде кайда-даа кидин түлүк чоруп турар.

Бистиң корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● Сонгу Осетияның Моздок

хоорайга террорисчи хашид(амы-тынның саттынган кижичи) 1 тонна ажыг частыр чүүл чүдүрген КамАЗ машина-биле шериг госпиталының даштыкы эжиин буза үстүргеш, үш каът бажының чанынга чазылдырышкын кылганың түннелинде, 50 кижичи өлгөн, 60 ажыг кижини Москвада, Санкт-Петербуртта, Донда Ростовта эмнелгелерде чыттырган. РФ-тин Чингине прокурорунуң оралакчызы С.Фридинскийниң дыңнатканы-биле алырга, КамАЗ машинаны оң мурнунда хүнде садып турган ийи кижини туткан, херекти илередип болур арга бар бооп турар. Дүүн Сонгу Осетияга кажылдал хүнүн чарлаан. Чурулган госпиталды үш хонук иштинде арыглап-аштаан, оон мурнунга чаа госпиталды тутар, качыгданнарга материалдыг дузаламчыны көргүзөр. Багай ажилдааны дээш Моздокта 420 мото-адыгы полктуң командирин албан-дужаалындан хостаан, өске чамдык кижилерге хамаарыштыр истелгени чорудуп турар.

● Россияның шериг-десант шериглериниң 73 чыл оюн демдеглээн. Моон мурнунда ол байырлалды Тушино аэропортка демдеглеп турган, бо чылын ону аңаа эрттирерин шеригниң кол штавының начальниги Анатолий Квашнин солаанындан байырлалды 3 муң ажыг десант шериглери Москваның төвүнге, Горький аттыг паркка, Поклон-

ный дагга демдеглээн.

● КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлели Либерияга тайбыңны бажыглаары-биле ынаар яны-бүрү чурттардан шериглерни чорударын шийттирлээн.

● Саддам Хусейнниң оолдары Удейниң болгаш Хусейнниң магаботтарын АКШ-ка аппарып танаан соонда оларны хөөржүдери-биле Хусейнниң төрөөн хоорайы Дикритте эккелген. Хусейнниң улуг уруу Рагад амгы үеде Иорданияда, ол телевидениеге интервью кылгаш, оң адазын өскерликчи кижилер сатканын дыңнаткан.

● Эрткен субботада Россияга Ильин день дээр чүдүлгө хүнүн демдеглээн. Ыдыктыг ол хүнде чүдүкчүлөр чаашкынның хүннерни күзээр, оон аңгыда хүн дурту кызырлып, дүн дурту узап эгелээр хүн.

● АКШ-тың президентизи Джордж Буш ээлчеглиг шөлэ-же үнгеш, негелде езугаар эмчи шинчилгезин эрткен. Оон кады эки, бүгү негелделер дүгжүр болган, эрткен чылдаазындан оң деңзизинге 2,5 кг немешкен. Шөлээ үезинде келир чылын эртер президент сонгулдаларына белеткел чорударын ол дыңнаткан.

● Чечен Республикада президент сонгулдаларының кампаниязы эгелээн. Ол албан-дужаалга ам дээрэзинде 9 кордакчы белеткелин эгелээн, оларның аразында республиканың амгы баштыны Кадыров кирген.

(АГЕНТИЛЕРДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Республика Хүнүнге, Наадымга уткуштур

Чуруш ООРЖАК:

"КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ, ХЫРЫН ТОДАР"

Дуржулгалыг, ажил-ишчи малчын-биле чугаалажып олурумда тыва улустуң утка-шынары ханы бо домаан каш удаа катаптады ийин. Моон алгаш көөргө, күш-ажылды бедик-биле үнелээр, ол кижини тодуг-догаа, каас-коя амыдыралга, бедик алдар-атка чедирер деп чүвени ханы билер кижичи дээрзин ылап-ла билдим.

Малчынның ажил-ижин сонуургай бээримге, бо үстүнде домакка бүрүн дүгжүп, бадыткап турар болду. 1959 чылда Бопуяк Ооржак-биле өг-бүлө туткаш, ниитиниң малын кадарар берге болгаш харысалгалыг ажылче кирген. 1962 чылдан 1998 чылга чедир "Алдан-Маадыр" совхозтуң хоюн кадарып келгеш, чаш малдың төлүн менди камгалап алып, продуктулуун көвүдөдир херекке биче эвес күш-ажылчы үлүүн кириген. Ынчангаш мурнакчыларның санынга кирген. Үжөн ажыг чылдарның дургузунда дүн-хүн, чайның изии, кыштын соогу дивейн, дыштаныр дыжын бодавай ажылдап келген. Аңаа Чуруш Аньяновна бичии-даа сеткили хомудавас чорду. "Мал эдерип, ооң баш санын өстүрер дээш ажилдап-ла чоруур болзуңа, күрүнеңе, төрөл чонунга ажыктыг ажилды кылганың ол, бодунуң хырның тодуг, эктин бүдүн чоруур" деп, ол чугаалап олар.

Экономикиг чаа реформалар чуртка эгелээн соонда Бопуяк Бугажыкович биле Чуруш Аньяновна Ооржактар аразында дугуржуп чугаалашкаш, ажы-төлү-биле кады арат ажил-агыйын тургузуп алгаш, боттары сайгарлып ажилдаарын шийттирлээннер. Малчын өг-бүлө алды оолду, үш кысты өстүрүп кижизиткен, олары ада-иезин дөзөп салгаан, ылангыя мал ажылынга кончуг хандыкшылдыг кижилер болган. Ол дээрге ада-иениң ажы-төлүн бо чаагай херекке бичиизинден-не чаңчыктырганы-дыр. Ынчангаш "Төжектиг" арат ажил-агыйы бут кырынга туруп, мал болгаш чер ажылын элээн хөгжүдө берген. Малдың баш санын өстүреринче, оон алган продуктуларын сайгаргаш, орулга кирип алырынче кол кичээнгейни угландырганнар. Олар 400 ажыг хойну, чүс хире баш бода, чээрби ажыг баш чылгы малды өстүрүп турарлар. Оон аңгыда хаванны өстүрүп эгелээннер. Арат ажил-агыйы малынын продуктуларын, ылангыя эьдин рыноктарга саткаш, эвээш эвес орулганы кирип келгеннер. Эъттен янзы-бүрү чөм аймаан кылгаш, чонга садары база организастанп турарлар. "Малывыстың продуктуларын ол-бо рыноктарга садып тургаш,

элээн орулганы кирип алырдыр бис, ооң-биле машина-техника, кывар-чаар материалдар, идик-хөп садып ап, амыдырап чоруур улус бис" — деп, Чуруш Аньяновна чугаалап орду.

Мал ажылын хөгжүдери чер ажылы-биле сырый холбаалыг дээрзин малчыннар кончуг эки билер. Чылдың-на 30 га шөлге тараа культуларын, картофельди тарып турар. Алаш-Аксында суггаттыг черлерде оларны тараан болгаш чылдың-на чаагай дүжүттү өстүрүп ап келген. Чер ажылын чогумчалыг чорудары-биле МТЗ-80 тракторну дериг-херекселдери-биле садып алган. Оон аңгыда тараа, картофель болгаш өске-даа

Малчын Чуруш Ооржак.

Уругларының, кенээттериниң аш-чөм белеткеп турары.

чүьктерни ынай-бээр сөөртүр ийи чүьк машиназы ажылдап турар. Тараа, картофельдин дүжүдү эки болганындан боттарының херегелелинден артыкшылдыг болу бээрге, хереглээн организацияларга, кижилерге садыглаар болу берген. Ынчангаш арат ажил-агыйы орулгалыг болу берген.

Арат ажил-агыйының бир кол үндезилекчизи Чуруш Аньяновна Ооржак ооң ажил-херээн

удуртуп-башкарынга, ылангыя малдың баш санын өстүрер, продуктулуун бедидеринге улуг үлүүн кирип турар. Ооң күш-ажылының үре-түннелдин үнелеп көргөш, аңаа "ТР-ниң алдарлыг малчыны" хүндүлүг атты чоокта чаа тывыскан. "Төжектиг" моон сонгаар улам хөгжүүрүңге бүзүрелдиг.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
чуруктары.

Вели Шустов

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ШЫНАРЫН БЕДИДЕРИ

Республиканың башкыларының чаңчыл езугаар эртер август конференцияларының бүдүүзүндө өөредилгениң шынарынга хамаарыштыр чугаа чорудары черле артык эвес, өөредилгени эргелеп-башкарарының шынарын сайзырадыры, кол (бааза) бөлүк айтырыгларны шиитпирлээри дээн ышкаш чугула сорулгаларны тодарадып алыры чугула.

Өөредилге системазында социал чаа негелделер "2010 чылга чедир российский өөредилгени чаартыры" деп конференцияда, ылангыя школага хамаарыштыр тодараттынган, ол чаа негелделер социал-педагогиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлулуг байдалдар ниитизи-биле тургустунганда боттанган туруп болур. Хамактың мурнунда школа ол сорулгаларны шиитпирлээн турар ужурулуг. Ону күөседиринге чугула негелделер болза: башкының профессионалдыг белеткели болгаш өскерлип турар боттук чүүлге дүүштүр өөредилге албан чериниң эргелеп-башкарылганың деңгели. Бо талазы-биле башкыдан негеттинип турар чүве чүл дизе, бодунун башкыла ажил-чорудулганын билги бээриниң чаа чадазынче, нормативтиг-күүсекчи ажил-чорудулгадан ону бодунун тайылбыр бээр угланышкынын чадазынче шилчидери. Бир кол негелде ол болуп турар, ону билип алза чогуур.

Өөредилгениң чаартылгазы өөредилге албан чериниң удуртукчунун хүлээлгелеринге чаа негелделерни салып турар: бирээде, тодарадып кандыг-бир школаны улам ыңай хөгжүдериниң хостуу-биле шилип алырының күсели-биле ол калбарып турар, ийде, өөредилгениң алыс боду — культура аразында харылзааны элээн калбарып тургаш, индустриалдыг информастыг ниитилелге амыдыралчы ажил-чорудулганың байдалдарынче ону шилчидериниң боттанышкыны хөй чергези-биле өскерлип, бо таварылгада харылзаажылганың аргалары онза рольду ойнап эгелээр.

Ол сорулгаларны шиитпир-

лээринге, хамактың мурнунда, чогаадкыч бедик арга-шинектиг база билги бээр албан чериниң, кожууннун, хоорайның өөредилге системазының хөгжүлдезин бодунда хаара тудуп, сайзырап турар эргелеп-башкарылганы боттандырып шыдаар салым-чаяанныг удуртукчу-профессионал черек.

Эргелеп-башкарылганың чаа негелдезиниң онзагай талалары болза:

Эргелеп-башкарылганың чедишкынче дүгүүрү организацияны иштиги факторларынга шын салдарны чедиреринде деп бүзүрел сиңниккен менеджментиниң классиктиг школаларының эргелел рационализмден ойталаары. Оң орнунга бирги планче долгандыр турар хүрээлелдин доктаамал өскерилгелеринге тааржырының болгаш чаңчыгарының айтыры кирер. Оң кол утказы — албан чериниң иштинде бүгү организация дээр-ле дашкаартан бойдустун янзы-бүрү салдар чедиришкыннеринге, өске чүү-даа эвес, анаа харыы-дыр.

Билиг бээр кандыг-даа өөредилге албан чери — долгандыр турар хүрээлел-биле харылзаалыг азык система-дыр, оң иштинден болуп турар бүгү-ле чүүлдерни, азыктыг башкарылганың ужур-утказын тургузуп турар бүгү-ле чүүлдерни амгы үениң менеджментизи деп кол билишкын чокта — чаңчыгары деп ол билишкын чокта тодарадыры болдунмас.

Долгандыр турар хүрээлге өөредилге албан чериниң чаа байдалга чаңчыгарының чурумун оң **организакчы культуразы** хандырат, күш-ажылдың тодарагай хуваалдазынга, харысалгага болгаш эрге-ажыктарның

дүгжүүшкүнүгө үндезилеттинген иштиги сырый каттыжылга, демнежилге болгаш удур-дедир дүүштүрүлге оң дөзү болур.

Организакчы культура болза бүгү-ле башкыларда ниити сорулгаларның бары-биле болгаш ол сорулгаларны чедип алырының аргаларын ажылдап кылырынга оларның дорт киржилге-биле, өөредилге албан чериниң ниити сөөлгү түңнелдерин хандыраарынга сонуграл-биле тодараттынар.

Өөредилгениң сайзыралыга хамаарыштыр шуут өскерилген негелдлериниң болгаш ол айтырыгны шиитпирлээринге школаларның башкыларының болгаш удуртукчуларның четпес белеткелиниң аразынга ол үе-чадада чөрүлдээ туруп келир деп бадыйткы болур.

Россияның үлетпүр бүдүрүлгелериниң чедимче чок янзы-бүрү ажылының черек кырында 90 хуузу удуртукчунун эртембилинин кудузу, арга-дуржулга чогу-биле холбашкан дээрзи эскертинген, оң ужурундан ажыктыг эвес эргелеп-башкарылга, частырылгы шиитпирлер хүлээп алып, рынок байдалдарынга чаңчыкпас чоруктарның тыптып турары ол.

Бо бүгү болза башкының профессионал мергежилин база өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының эргелеп-башкарылга талазы-биле эртембилини бедидериниң эргежок чугулазын негеп турар. Амгы үеде чүгле **курлавыр езузу-биле көөр чорукка** даянып алгаш, ажылдап турар удуртукчу курлавырларны доктаамал тып, эргелеп-башкарылганың механизмин чаа деңгелче ыңчан көдүрүп шыдаар. Бир эвес күш-дамыр, социал-экономиктиг, эрге-хоойлулу дээн ышкаш, ындыг курлавырларны бо таварылгада чөп ажылгаар болза, ыңчан эргелеп-башкарылга билги бээр өөредилге албан чериниң чаа хөгжүлдезиниң шимчедикчи күжү болу бээр. Эргелеп-башкарылганың бодунун хөгжүлдезин хандырат негелде **курлавырларның өске-**

рилгези, система-ажыл-чорудулганы барымдаалап көөр чорукту боттандыраарынга үндезилеп, оларны чаа деңгелче көдүрери болур.

Хамактың мурнунда, кол система тургузукчулары болур **кюки курлавырлары** сайзыраан турар ужурулуг. Бо талазы-биле кол кичээнгеи удуртукчуларга — **эргелеп-башкарыкчы**, башкыларга — **профессионал**, өөреникчилерге — **билги чедип алып**, ада-иелерге — **кюкизидикчи арга-шинекти** бедидеринче угландырат.

Социал курлавырларны сайзырадыры — ол дээр-ле хөй талалыг ажил-чорудулга-дыр, чүге дизе олар чартык структуралар (өөредилге, культура, кадык камгалалы болгаш өске-даа адырлар) болуп турар. Удуртукчуга кол-ла чүве — билги чедип алырынга **дең аргаларны берип турар** деткимчениң янзы-бүрү хевирлерин бо таварылгада хандырбышаан, өөреникчилерге болгаш башкыларга амыдыралчы ажил-чорудулгага таарымчалыг хүрээлелди сайзырадыры; **жорук шилишкынниң байдалдарында** ажы-төлдүң, башкының, удуртукчунун ажил-чорудулга чорудар эргезин боттандыраарыга **кюкиге таарымчалыг байдалды** тургузыры; кижилер аразында кижиге **ынак харылзаа** билги бээр албан чериниң байдалдарында амыдыралдың кадык хевирин хандыраары чугула, ол ышкаш **культурологиктиг** деткимче; **реабилитациялыг** деткимче-дир.

Ам өөреникчинин болгаш башкының кичээлге ажил-чорудулгазының база башкының болгаш удуртукчунун ажил-чорудулгазынга бот-башкарылганы база бот-башкарылгага киржилгени сайзырадыр дугайында чугаалажып көрээли. А ол дээр-ле башкыла ажил-чорудулгазының киржилкилеринин боттарынга өөредилгениң болгаш күш-ажылдың түңнелдери дээш хөй-хөй бүрүн эргелерни база харысалганы төлээлеп боттандыраары-дыр. Практиктиг ажил-чорудулга талазы-биле

алырга, ол идея (бодал) кады ажилдажылганың калбак харылзааларын (**харылзааларның корпоративтиг** каттышкан хевирлиг стили) тургузырын көргүзүп турар. Чогум-на ол механизм өөреникчи биле башкының, башкы биле ада-иелериниң, башкы биле өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының аразында демнежилгениң чаа байдалының улуг курлавыры база иди берикчизи болуп турар.

Экономиктиг курлавыр болза өөредилге-материалдыг баазаны хөгжүдерин негээр: школага шынарлыг өөредилге номнарын болгаш методиктиг пособиелерни, өөредилге техниказын, компьютерлерни, мультимедиа-чепсектерни, Интернетче үнер херексел болгаш өске-даа дериглерни шилири база оларның-биле хандырылгы-дыр.

Хөгжүлдениң тускай фондурларын ажыдып, ачы-буян армаркаларын, лотерейларны эрттирип, өөреникчилерниң болгаш ада-иелерниң дилээ-биле төлевирлиг немелде өөредилге болгаш өске-даа ачы-дузаларны кирип тургаш, "Азырадыкчылар чөвүлелдериниң" ажил-чорудулгазының деткимчезин дамчыштыр өөредилгени бүгү тала-лыг акшаландыраарының принципин боттандыраарының схемазын өөредилге албан черлеринин удуртукчулары тургузар болгаш күөседир ужурулуг.

Эрге-хоойлулуг курлавырларның хөгжүлдези, бирээде, кижиге төлү амыдырап-чурттаар, сайзыраар болгаш бодунун саналын бээр эргелиг дээрзин айтып турар дугайында конвенцияның шиитпирин чедип алыры-биле, ийде, курлавыр баазаның өске-даа кезектерин улам ыңай хөгжүдеринче угланган иштиги кызыгаарланчак актыларны (дужаалдар, дүрүмнер, саавырлар, өөредилге программалары болгаш өске-даа чүүлдер) ажылдап кылыры база боттандыраары-биле холбашкан.

Мооң-биле холбаштыр эң чаа эргелеп майыктарын — сорулгазын айткан комплекстиг-программныг, дужаап-чагырар,

БИЖИКТИ ТУРГУСКАНЫ-БИЛЕ

1930 чылдын июнь 28-те үнгөн ТАР-ның Чазааның Чарлыын езугаар совет эртемденнерниң дузазы-биле чогааткан чаа тыва бижикти бадылаан. Ол чорук чүс-чүс чылдарда национал үжүк-бижик чок, иштикинин болгаш даштыкынын дарлакчыларынга баяндырып, яды-түрөңги, бүдүүлүк чораан тыва улустун төөгүзүңгө чырыткылыг арын болган.

Чуртка араттарның уругларын өөредир школаларның четкизи калбарып, Кызыл хоорайга, кожуун, сумулар төптеринге, арбанарга болгаш аалдарга тургустунгулаан ликпунктулар, чырыдышкын бөлгүмнери, янзы-бүрү түр курстарның саны өзүп турган. Ол ышкаш эки турачыларның организастааны хөй саннаыг

бөлгүмнер, үжен чылдарның эгезинде бижик билбес чорукту узуткаарының ниитилели (БУН) тургустунган. Чаа бижик непередири-биле чергелештир кедээге культурлу депшилгениң айтырыгларын шиитпирлээринин талазы-биле ажил чоруттунуп эгелээн. Ликпунктуларның, школаларның, чырыдышкын бөлгүмнериниң башкылары-даа, күрүне органнарының ажилдакчылары-даа чон ортузунга чаа, культурлу чаңчылдарны, оюнтоглааларны непередип, улустун арыг-шевери, кадык-чаагай чуртталагы дээш суртаал ажылын үргүлчү чорудуп келгенер. Чаш уругларны азырап кижизидери, аныак оолдар, кыстарның аразында харылзаазы, херээжен араттарның политиктиг эргелери болгаш хүлээлгелери дээн ышкаш өг-

бүлөгө, амыдыралга, ажил-агыйга хамаарышкан эң чугула айтырыглар баштайгы тыва чырыдыкчыларның кичээнгеинден үнмейн турган.

Тыва бижик арат херээженнерниң угаан-медерелин сергедип, оларны күрүненин, хөйниитинин тургузукчу херээженге кириштиреринге улуг дузаны чедирген. Оон аңгыда тыва бижик араттарның ортузунга солун, сеткүүл, ном, чогаал болгаш өске-даа парлалга материалдарын непередип, чоннуң политиктиг медерелин оттуруп, бот-идепкейни көдүрүп, революстуг эде тургузушкунун херээженге оларны калбаа-биле кириштиреринге улуг рольдуг болган. Тывага улус чырыдышкынының эге суурун салчып, улус өөредилгезин сайзырадырынга төлептиг салышкынын

киргеннерниң чамдыктарын айтып демделээри чугула. Ындыгларга ТАР-ның ажилчы чоннарының баштыңчызы Салчак Токаны, дыл эртемдени Александр Пальмбахты, баштайгы аревчилерниң бирээзи, "Чаа орук" деп үжүглелдин автору Седип-оол Тановту, төрөөн дылга өөредилге номнарын бижээн башкы Монгуш Биче-оолду, парлалга ажилдакчызы Алексей Алдын-Херелди, эң баштайгы дээди эртемниг башкы Зоя Сапогованы, орус болгаш тыва дылдарны эки билир Андрей Очурбаанакты болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Тыва бижиктин тургустунганы ортумак школа дооскан оолдар, кыстарны чурттуң тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче өөредип белеткээринге улуг ужур-дуза-

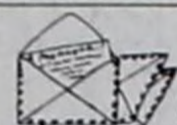
лыг болганын онзалап айтыр ужурулуг. Сөөлгү үеде тускай эртемниг тыва башкылар, эмчилер, архитекторлар, тудугчулар ТР-ниң улус ажил-агыйының янзы-бүрү адырларында культура шугумунда ажылдап турарлар. Оларның аразында эвээш эвес дыл, төөгү, археология эртемденнери эртемшиччел ажилдарын чорудуп турарын айтыры солун.

Ынчангаш бөгүңү сайзыралыктың кол-ла үнген дөзү — тыва бижиктиң тургустунуп келгениниң дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң Улуг дайынын чылдарында күш-ажыл фронтузунун киржикчизи.

Чагаалар аразындан

ХҮННҮҢ НЕГЕЛДЕЗИ

информастыг болгаш башкы кижини база башкылар коллективтеринин **организацкы культуразын** сайзырадырычыне оларны ыялап-ла угландырар өске-даа үлегерлерин нептереди тургаш, өөрөдилгени эргелеп-башкараарының системаларын сайзыраггайжыдары чугула. Өөрөдилге албан черин эргелеп-башкараарының шынары эргелел шиитпирлерин хүлээп алырының шынары-биле тодараттынар. Өөрөдилге албан чериниң ажилының практикасызга эргелеп-башкарылганың сорулгазын айткан комплекстик-программаның майыктарын нептередири иделкейжидери чугула. Сорулгазын айткан комплекстик программа политикти эрге-хооилулуг, культура-башкылар, өртем-шинчилелдиг документ болур, чүге дизе кожунунун, хоорайның, школаның культура девискээрин болгаш курлавыр адырын хөгжүдеринге мурнады боттандырар сорулгаларны илередир, экономиканың эң орулгалыгы адырынче — кижипирлээринде, капиталыңың культураны баш бурунгаар тодарадыр, угаазы-лалды чүже угландыраарына идигни бээр; айтырларны шиитпирлээринден — кожунунун, хоорайның, өөрөдилге албан чериниң өөрөдилге системаларын төлөвилээринче угландырар дээни ол, ол чорук хууда, кызыгаарлаттыган айтырыгны эвес, а аразында харылзаалыг айтырырларны, бөлүк-бөлүк айтырырларны системаның шиитпирлээр арганы бээр.

Өөрөдилге программаларын болгаш стандарттарны, өөрөдилге албан черлерин, оларны эргелеп-башкараарыны системаның кезектери болур кылдыр саналдавышаан, “Өөрөдилге дугайында” Хоойлу өөрөдилге системаның структурлуг тодарадылганы айтып турар.

Ооң-биле холбаштыр **кол сорулгалар** (параметрлер) база салдынып келир, олар өөрөдилгениң **муниципалдык системаны** кылдыр тодараттыган туруп болур: ол дээрге өөрөдилге албан черлериниң хевирлериниң хамаарылгазы; эргелеп-башка-

рылга структураларының хамаарылгазы; өөрөдилгениң түңнелдиин тодарадырының чурумнарының хамаарылгазы; өөрөдилге программаларын болгаш стандарттарын ажылдап кылырының механизмининиң хамаарылгазы-дыр.

Курлавырларның хөгжүлдөзү долгандыр турар хүрээлелдин байдальыга салдар чедирер, ол хүрээлел бодунуң ээлчээнде эргелеп-башкарылганың субъективизиниң болгаш объективизиниң өскөргөдөгү салдарны чедирер. Ол чорудулга диалектика езугаар чаңгыс аай боттанар.

Ам эргелеп-башкарылганың шынары деп чүүлду чогуу чүү деп билзе чогуурул, ол дээрге өөрөдилгениң системаларына хамаарыштыр өөрөдилгениң (кижизидилгениң, өөрөдилгениң) даап бодап алган түңнелдеринде тыптып келген хажыдышкыларны чайладыр талазы-биле башкарыкчыларның болгаш башкарыкчыларның **турарларны оперативтик курлавыр-биле** хандыртыган көрүүшкүн деп билип алза чогууру. Шынар деп сөстү орус дылдың словарында “ажыкты” деп тайылбырлап турар, тодаргайлаарга, кандыгы бир чүвениң **быжырымчалыгы** дээр уткалыг тодарадыгы берип турар. Күрүне документтеринде өөрөдилгениң чаа, амгы үениң негелдезинге дүүшкөк шынар кылдыр көрүп турар. Аңаа дүүштүр, бир эвес өөрөдилгениң шынары бедириниң дугайында чугаалаар болза, шынары “ажыкты” кылдыр көрүп апар, тодаргайлаарга, быжырымчалыг дээр уткалыг аан. Оон-даа ыңай хандыр, көрө болза, өөрөдилгениң шынары дээрге өөрөдилге талазы-биле амгы үеде күрүне документтеринде чарлаттыган сорулгаларга түңнелдерин дүжүрү-дүр деп көрүштү удуртулга болдуруп ужурулук бис. Шынары эргелеп-башкараарының ажыктыгы үш кол байдалдардан хамааржыр: албан чериниң удуртукчусу шынары бедирери дээр күженишкенин туржур; инвестицияларны дериг-херекселдер садып алып дээр

олче угландырбас, а кижилерге угландырар херек, организацкы структураларны чаартыр азы шынары эргелеп-башкараар кылдыр тускай тургузар. Шынары эргелеп-башкараарының методтарына өөрөдилге-кижизидилге чорудулганы хандыраарының методтары, шынарга идиг бээриниң методтары болгаш контроль методтары хамааржыр.

“Өөрөдилгениң шынары”. Ол дугайында айтырыг амгы үеде чедир маргылдаалыг болуп келген. Аңаа хамаарыштыр мындыг тайылбырлар бар:

— “сорулганың болгаш түңнелдин деңзигүүрү, сорулганы чедип алырының хемчээ”;

— “ниитилелге өөрөдилге чорудуунуң **байдалын** болгаш **түңнелдин** көргүзүп турар социал категория, кижиниң хамааты, амгыраалчы болгаш профессионал эрге-хүлээлгелерин сайзырадырына болгаш хевирлеп тургузаарына ниитилелдин херекселдеринге база кордалдырына ооң дүүшкөк”.

Өөрөдилгениң ыңдыгы янылыг түңнелдеринге хамааржыр чүүлдер болза:

— долгандыр турар хүрээлели; бойдуштун болушкуннарын; социал болушкуннарын; угаан-бодалдың үнелиг чүүлдерин кириштирибишаан, культураның бүгү-ле кол талаларын сайгарып билир арга-шинекти шингээтири.

— Европа Чөвүлелиниң ажылдап кылганы кол чүүлдеринге дүүштүр дараазында өскө эрге-хүлээлгелерни кириер: политикти болгаш социал эрге-хүлээлгелер (харысалганы бодунга алып аргалыгы, шиитпирлерни кады хүлээп алырына киржири, чөрүлдээлери күш дөгээшкенин эвес арга-биле шиитпирлээри, хөй-ниити институттарының ажыл-чорудулганына киржир аргалыгы); хөй культуралыг ниитилелге амгыраалага хамааржыр эрге-хүлээлгелер (ылгалдарны эскерип билири, бот-бодун хүндүлежири, өскө культуралары, дылдарлыгы, шажын-чүдүлгелиги, бүзүрелдерлиг кижилер-биле кады

чурттап билир аргалыгы); коммуникациялар талазы-биле эрге-хүлээлгелер (аас база бижимел арга-биле харылзаажыры, элээн каш дылдарны билири болгаш өске-даа чүүлдер); информация ниитилели-биле холбашкан эрге-хүлээлгелер (информация технологияларын эдилээри, оларны ажыглаарының аргаларын билири, массалыг информация чепсектериниң тарадып турары информацияның, рекламаның болгаш өске-даа чүүлдерин дээшти болгаш кошкая, шүгүмчүлелдиг езу-биле көөр аргалыгы); доктаамал бот-өөрөдилгени болза, профессионал езу-биле алырга, үзүк чок белеткелдин, хууда болгаш ниитилел амгыраалына чедишкенин чедип алырының үндезини кылдыр көөр арга-шинекти тургузаары-биле холбашкан эрге-хүлээлгелер.

Долгандыр турар хүрээлелге уг-шигни сайгарып билир арганың өөрөдилгениң билин дириери оларга психиктиг чорудулгаларны сайзырадырына, бойдус болгаш социал эртемнер, уран чүүл болгаш кижизидилге талазы-биле оларга угаан-бодалдың үнелиг чүүлдерин, билигни, мергежилди, чаңчылдарны шингээтириинге идигни бээр. Чаңгыс аай үш билишкени болур кижизидилге, сайзырал болгаш өөрөдилгени канчаар бириктер көөр ийик бис, ол база аңаа демей билдингир көрүш-түр.

Практика болгаш уг-шиг тывар билишкенин, кичээлдерге шингээттинген билиглерни, долгандыр турар **хүрээлелге** уруларның уг-шиг тывар **аргалыгы** маңаа чаа чүүлдер деп санап болур. Ылангыя Европа Чөвүлелиниң ажылдап кылганы, рынок экономикалыг болгаш демократтыг ниитилелче шилчилгениң негелделерин тодаратып турар үстүнде адаттыган кол беш эрге-хүлээлгелер өөрөдилгеге **онзагай чаа чүүлду** кирип турар.

Адаттыган түңнелдерни канчап чедип алырыл база чедишкенин кирип канчаар хемчээрил? Бо кол айтырырлар шыңгы сагышсыралды болдуруп турар. Айытканын езугаар өөрөдилгениң чаартылгазы болза өөрөдилге номнарын, өөрө-

дилге программаларын, өөрөдилгениң утка-шынарына чамдык негелделерни, өөрөдилге технологияларын **өскөрткөчү** негеп турар, ол негелде, атак сөөлүндө, башкыга база хамааржыр, социал, коммуникацияны, информастыг эрге-хүлээлгелерни, өөрөдилгелерге бот-өөрөдилгени болгаш практика база уг-шиг тывар билиглерни болгаш мергежилдерни өөрөдилгелерге ол шингээттирер арганы чедип алып болгаш ол аңаа белен болур ужурулук.

Өөрөдилгени эргелеп-башкараарының ажыктыгын тодаратырының механизми **өөрөдилге мониторингизин** болуп турар, оңу бис болза оларга салдар чедирер ооң шилчилгелиг түңнелдерин, факторларын болгаш байдалдарын тодарадыр база үнелеп көөр сорулга-биле өөрөдилге чорудулганың шынарына хамаарыштыр доктаамал хыналда кылдыр көрүп турар бис, а ол ышкы баш бурунгаар түңнелге дүүштүр чорудулганы аңаа кириринге таарыштырылга болгаш чазалга талазы-биле эргелеп-башкарылганың шиитпирлерин хүлээп алып база боттандыр апар.

Өөрөдилгени эргелеп-башкараарының ажыктыгын деп чогуу чүл ол дээр болза, өөрөдилге албан чериниң дараазында кол чүүлдер талазы-биле чогуумчалыг деңнелин чедип алырының хемчээли деп билип алза чогууру: ол дээрге эргелеп-башкарылганың субъективизиниң профессионал болгаш хуу мезү-шынарыларны сайзырадыры; эргелеп-башкарылга чорудулганың техника-биле хандырылганы, өөрөдилге албан черлериниң ажыл курлавыры-биле хандырылганы; башкының болгаш өөрөдилгениң күш-ажылының чорудулганы болгаш түңнели болур өөрөдилгениң шынары-дыр.

Өөрөдилгеге чаа чүүлдерни болгаш негелделерни допчулай чугаалаарга ыңдыр-дыр. Моон чогууру түңнелдерни башкы бүрүзү үндүрер апар.

Анна ООРЖАК
ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөрөдилге яамызының сайыдының ораалакчысы.

ШАГЫНДА ЭГЕЛЭЭР ЭВЕС

Бо сөөлү үеде кааа-даа чорааш көрүп, эскерип чоруурга, хурал, оюн-тоглаа, куда-дой кааа, кажан, каш шакта болурун тода айтып каан турда-ла, ол шагында эгелевес, эки дизе-ле, 2-3 шак болуп эгелээри чанчыл апар чыдарына дыка-ла таарзынмас мен. Өске кожуннарда кандыг чүве ийик, а бистин кожунда бо талазы-биле байдал чаңчылчып, анаа-бир чүве апарган.

Чижээлээрге, 17 шакта хурал дээр болза, ол шакта хуралдаар черге 2-1 кижип келген болза, экизи ол. Оода-ла хуралды чарлап алган харысалгалыг кижип безин ол шагында кээр эвес. Озалдай аарак келгеш, ам кээр девидеп, стол, сандайлар белеткеп эгелээр улус болгай бис. Ынчап турда үе-даа талыя бээр, ийи-бирээлеп келген чон эскет чокка эсти бээр. Ынчап турза-турза, 1-2 шагын караш

дээр. 300 ажыг олуттуг Культура бажыңына 50 шаа шыдамык кижилер артар. Эвээш санныг бо каш кижип-биле езу барымдаалап хуралдап турда, карангы дүн дүжөр.

Чамдык таварылгаларда чыылган чон болза-даа эвээш боорга, 1-2 шак эртип чорда, тардылтар. Мындыг кеземчени эрткен чон дараазында хурал чарлаарга, шагында кайын кээр деп. База катап-ла бот-боттарын манажып, 1-2 шак эртирикеш кээп турарының чылдагааны бо. Мен бодаарымга, кандыг-даа хуралдарны ажыл хүндө, ажыл шагында, тодаргайлаарга, 14 шакта эртирип турар болза кончуг таарымчалыг. Хурал дээрге янзы-бүрү айтырырлар шиитпирлеп алып чугула ажыл ышкыжыл.

Дыштаныр хүннерде ийикпе азы ажыл шагының соонда хурал

эрттирер деп чүве чонга таарымча чок. Өг-бүлө, өреге бүрүзү мал-маганныг, картошка-ногаалыг болгай. Кежээ дургу хуралдап турар бээрге, бо хамык ажылды кым кылып бээрл? Амгы криминалдыг айылдыг үеде хурал соонда караңгыда кым кортпайн чанып кел чыдар деп?

Ам чалалгалар дугайында база-ла үе-шакка хамаарыштыр бодалымы илередип көрейн. Чалалгалар алыры ышкыш өөрүнчүг чүве кайда боор! Чаа төрүттүнген чаштын дою, мугур хар харлаанының байырлалы, өг-бүлө тудуп турарларның ааскежин үлежириниң чалалгазы дээр, кандыг чалалга турбас дээр. Чалалганы өөрүшкү-биле алгаш, аңаа өөрүшкү-биле баар сен. Чалалгада айыткан шак езугаар “ынакшылың хайныгып, ырлай аарак” чедер бээрине, хамык чүвени чаа-ла белеткеп

эгелеп турар, кижилер-даа шоолуг чок боорга, демги хей-адың өжүп каар, ол-ла-дыр.

Шак чүге сагыс улус боор бис, чонум? Маңаа кымны буруудайдыр деп? Бодуусту-ла-дыр. Бистиң шуптувуска эргежок чугула, үнелиг шак-үени камнап, сагып көрээлинер. Орустап чугаалаарга, “Немецкая точность” дээр ийикпе, ыңдыг болурунга биске чүү шаптыктап турар?

Удавас чыгып үеде куда-дой-даа эгелээр. Куда-дойга белеткээр аш-чемни соотпайн, ымыраа-сээкке үглетпейн, бот-боттарыны манапшайн, чалаткан чон айыттыган шакта кээп, саадап турары күзээр-дир мен. “Сөглээр сөс — керткен ыяш” дээр ышкыш, болчаан шакты сагып чаңчыгаалыңар.

Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ, пенсионер.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Ниитизи-биле бо чылдын бирги чартында Кызыл кожунун девискээринге 16 өрттер бүрүттүктүнген, а эрткен чылдын бо үезинде 12 турган, азы 33 хууга көвүдээр. Ай санына онааштыр алырга, эң-не хөй өрттер февраль айда болган, 6 өрт, ниити болган өрттерниң 37 хуузун.

Когаралдың ниити түнү 361400 рубль, а эрткен чылын 467427 рубль турган. Ынчап кээрге когаралдың ниити түнү 106 муң рубльге казырылган. Эң хөй өрттер кожун төвү Каа-Хем суурга болган, оон ниити саны 12 четкен. Эрткен чартык чылдың деңнелинде 3 катап көвүдээр. Өрттүн халавындан ийи кижип амы-тынындан чарылган. Ооң кол-ла чылдагааны ара-галааның түңнелинде от-биле оваарымча чок болганындан айып-халап болуп турар.

Борис ХОМУШКУ, Кызыл кожун.

Сайгарлыкчыларга Кыйгырыгга хамаарыштыр

ҮНДҮРҮГ ТӨЛЭЭРИ — АЛБАН

Республиканың бюджетинин орулгалыг кезээ үндүрүглерден тургустунар болганда, ооң чыылдазынче ТР-ниң Чазаа улуг кичээнгейни салып турар. РФ-тин үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынын Тыва Республикада эргелели (начальниги В.Ш.Оюн) бо чылдың алды айларында каттышкан бюджетче үндүрүглерни болгаш албан төлээр төлевирлерни 469,6 млн.рубль чедирген. Эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, 100,6 млн.рубль хөй болган азы 30,8 хууга көвүдээн. Республика бюджетинче 135,2 млн.рубль кирген, эрткен чылдың көргүзүглеринден 1,7 катап көвүдээн. Тус черлерниң (кожууннар болгаш хоорайлар) бюджетди 1,3 катап көвүдээн болгаш 233,1 млн.рубль чыгдынган. Ниитизи-биле Тыва Республика федералдыг бюджетче 101,3 млн.рубльди шилчиткен, планын 111,2 хууга күүсеткен.

2003 чылдың бирги чартында үндүрүглер болгаш чыылдалар чыылдазынч берген планын каттышкан бюджетче 100,6 хууга күүсеткен, планы 467 млн.рубль турган болза, киргени 469,6 млн.рубль болган. Федералдыг бюджетче 91 млн.рубльди кирир тургаш, 101,3 млн.рубльди кирир. Тус черниң бюджетди бо чартык чылда күүсеттинмейн барган, 241 млн.рубльди чыыр тургаш, 233,1 млн.рубльди кирир, планын 96,4 хууга күүсеткен. Республика бюджетин 100,8 хууга күүсеткен, 134,2 млн.рубльди кирир тургаш, 132,2 млн.рубльди чыгган.

Каттышкан бюджетче кирип турар орулгаларнын структуразындан алгаш көөрге, ооң 82 хууга үндүрүглерге онаажып турар, хуу сайгарлыкчыларнын орулгаларынын үндүрүгүнге — 54,2 хууга, немээн өртекке үндүрүглерге — 16,2 хууга, бүдүрүгенин өчү үндүрүгүнге — 4,1 хууга, арага продукциязынч болгаш нефтьпродуктуларнын акциз чыылдазынга — 7,4 хууга онаажып турар.

Бо чылдың бирги чартында чангыс аай социал үндүрүгүн чыылдазын 102,3 хууга күүсеткен, көрдүнгөн планындан 13 млн.рубльди ажыр фонду же шилчиткен.

2003 чылдың июль 1-ниң медээзи-биле алырга, бюджетче төлээр өрелерниң ниити түнү 237,5 млн.рубль четкен болуп турар, чыл эгезинден тура 13,4 млн.рубльге өскөн. Өрелерниң өзүп турар кол чылдагааны, үндүрүг төлекчилери көрдүнгөн хуу-саазында үндүрүг төлээр хүлээлгезин күүсетпейн турарында, а чамдык таварылгада үндүрүг ажылдакчылары ол өрелерни тыртып алып аргазы чок болуп турар. Ынчалза-даа республиканын үндүрүг ажылдакчылары өрелерни кызырарынын талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар. Албадал хемчеглерин ап тургаш, 57,2 млн.рубльди тыртып алган, а ол эрткен чылдың көргүзүүнден 30,3 млн.рубль хөй болуп турар.

Үндүрүглерде өрелерниң структуразын алгаш көөрге, оларнын улуг үлүү дараазында үндүрүглерде онаажып турар: немээн өртекке үндүрүглерге — 37,3 хууга (88,6 млн.рубль), орулгалар үндүрүгүнге — 28,8 хууга (68,5 млн.рубль), курлавырлар төлевири — 5,3 хууга (12,6 млн.рубль), чер үндүрүгү — 4,1 хууга (9,7 млн.рубль). Бо чылдың бирги чартында 4 кожуннар аразында үндүрүг инспекциялары өрелерни чыылдазын улгаттырган. Чыл эгезинден тура федералдыг

үндүрүглерде өре 33,9 млн.рубльге көвүдээн, азы 210,6 млн.рубль четкен, девискээр болгаш тус черниң үндүрүглеринде өре 20,5 млн.рубльге эвээжээн.

Чыл эгезинден бээр республиканың үндүрүг органны 1094 үнүшкүнүг хыналдаларны чорудуп, 658 юридиктиг албан черлерин, 436 хуу сайгарлыкчыларны хынаан. Ооң түннелинде бюджеттиң бүгү деннелинде төлөлгөлөрже немей 26,2 млн.рубльди шилчиттирген. Үндүрүг органнынын талазындан хыналдалар-

ны чорутканынын түннелинде, ооң ажыктыг талазы илдени-биле көстүп орат. 2002 чылдың бо үезиниң деннели-биле алырга, төлевирлерни немей шилчидери 6,4 хууга өскөн, тыртып алган төлевирлерниң ниити түнү 8,5 млн.рубль, эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, 4,1 хууга өскөн.

РФ-тин үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынын республикада эргелелиниң 2003 чылдың бирги чартында берген даалгаларын үндүрүг инспекциялары мынчаар күүсеткен: федералдыг бюджетче кирер үндүрүглер төлевиринге берген 14 даалгаларнын 4-үн күүсеткен, тус черниң бюджетинче кирер үндүрүглерге берген 15 даалгаларнын 7-зи, республика бюджетинче кирир үндүрүглерге 18-тиң 5-и күүсеттинген. Үндүрүглер чыылдазынч талазы-биле күүсеттинмээн даалгаларда чамдык чөптүг чылдагааннар бар-даа болза, республиканың үндүрүг органны бюджетче кирип турар төлевирлерниң контролон кошкаткан.

Каттышкан бюджетче кирир үндүрүглерге берген даалганын күүсеттинмээни, колдуунда дараазында үндүрүглерге хамааржыр: хуу сайгарлыкчыларнын орулгалынын үндүрүгүнден — 7,1 млн.рубль чедир кирбээн, орулгалар үндүрүгүнден — 18,1 млн.рубль, арага продукция-

зынга акциз чыылдазындан — 7,1 млн.рубль, каттышкан орулганын чангыс аай үндүрүгүнден — 9,1 млн.рубль, чер үндүрүгүнден — 1,7 млн.рубль, транспорт үндүрүгүнден 1,3 млн.рубль дээш, өске-даа үндүрүглерден чедир кирбээн төлевирлер хөй.

Үндүрүг хоойлузу сагып турарын хынаар талазы-биле 2003 чылдың бирги чартында юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу сайгарлыкчыларга 805 рейдилерни үндүрүг органны чоруткан. Ол хыналдаларнын үезинде 2643 юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу сайгарлыкчыларга 1,1 млн.рубльдин

торгаалы онааган, олардан 800 муң рубльди төлөттирген.

Чурттуң деннелинде болгаш республиканың экономиктиг байдалы үндүрүг албанынын органнынын ажылын күштелдирери негеттинип турар. Республиканың үндүрүг албанында, дорту-биле чугаалаарга, бөдүүн эвес байдал тургустунуп келген. Ийи чыл бурунгаар ооң структуразын эде организастан. А ол херек кырында эки түннели бербээн. Бо чылдың алды айларынын түннели-биле Кызыл хоорай, үндүрүг инспекциязын дүжүрүп каапкан 6 кожуннар тус черниң үндүрүг чыылдазынч планын күүседип шыдаваан.

Республиканың кожуннар-ында болгаш хоорайларда туттурган 19 үндүрүг инспекциялары эде организастанынын түннелинде, 6 кожуннар аразында үндүрүг инспекцияларын тургускан. Бо эде тургустунушкун

үндүрүглер чыылдазынга таарымчалыг болган бе деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Ынчангаш бо талазы-биле кыска сайгарылганы кылырын кызыдып көрейн.

Бир дугаарында, Кызыл хоорайны көрүп көрээлинер. Хоорайнын үндүрүг инспекциязынга Тожу, Чеди-Хөл кожуннарны база кадып каан. Хоорайнын үндүрүг инспекциязы каттышкан бюджеттин 4 аңгы хевиринге үндүрүглер чыыр планынын ийизин күүседип шыдаваан. Тус черниң бюджетинче 119,2 млн.рубльди чыып кирир тургаш, 112,2 млн.рубльди чыып, планын 94,1 хууга күүсеткен. Девискээр бюджетинче 247,4 млн.рубльди кирир тургаш, 241,0 млн.рубльди чыып, планын 97,4 хууга күүсеткен. Ажыгы-биле чугаалаар болза, республика девискээринде ажылдап турар үш сайгарлыкчынын ийизи Кызылда дизе, частырыг болбас.

ларынга хамаарыштыр чидиг айтырыгны көдүргөн. Хоорайнын үндүрүг инспекциязынын даргазынга дээди эртем чок, инвалид кижини ажылдадып каанынга таарыммаанын бижээн. Хоочун ажылдакчы ону кайын эндээр, шынын бижээни бо хүнде көстүп келген.

Бо чылдың июнь 19-та №77 "Тувинская правда" солунда С.Карзениктин "Сайгарлыкчылар кайнаар "чиде" бергенил?" деп чүүлүнде хоорайнын үндүрүг инспекциязынын 136 ажылдакчыларынын 32 хууга дээди эртем чок. Кадрлар шилип алырга, оларнын эртем-билинче, аргадуржулгасынче кичээнгейни кошкатканын демдеглевишаан, чокта чаа ажилга Улуг Хуралдын Хоойлуудулга палатанынын ийи депутадынын кадайларын ажилга хүлээп алган, оларнын бирээзи ортумак эртемниг эмчи кижин болган дээш, оон-даа хөй чижектерни кирир бижээн. Эрге-дужаалдыг кижилерниң дөргүгү төрели хоорайнын үндүрүг инспекциязында чыгыл берген деп айтырыгны көдүрүп турар кижин болган.

Республикага үндүрүг чыылдазын шынгырадыр дээр болза, бир дугаарында, Кызыл хоорайнын үндүрүг инспекциязынын кадрлар составын үндезини-биле эде көөрү чугула. Ажылдап шыдаас кижилерни, ылангы пенсионерлерни, оон чайлаткаш, аныяк, эртем-билигиг кадрларны конкурс езугаар шилип тургаш тургузар болза, ынчан үндүрүг чыылдазынга өскерлишкиснер бооп болур.

Бо чылдың март айда хоорай бюджетин хүлээп алганынга хамаарыштыр хоорай чагыргазынын даргазы Д.К.Донгак тайылбыр берип тургаш, бюджеттиң 54 хууга хоорайнын бюджет ажылдакчыларынын шалың төлевиригге баар, ооң 14 хууга күш-ажылдын хоочуннарынын болгаш инвалидтерниң социал камгалал угланышыкынынга көрдүнгенин демдеглээн. Шалың төлевири, социал пособие дээрге сайгарлыкчыларнын үндүрүг төлевириден кирер хөреңгиле болгай. Хенертен 5616 сайгарлыкчыларнын "чиде" бергени хоорайнын үндүрүг инспекциязын дүвүреткен бе? Амдызында билдинмес.

Борта бир дугаарында улуг дүвүрелди ТР-ниң Чазаа көдүрүп үндүргөн. Июль 31-де ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Чазак Даргазынын бирги оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол республиканың үндүрүг ажылдакчыларын чыып алгаш, шыңгы чугааны чоруткан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр республиканың сайгарлыкчыларынга Кыйгырыгны чоруткан. Рынок экономиказынын үезинде сайгарлыкчы — кол күш. ТР-ниң Чазаа биче бизнести сайзырадырынче улуг кичээнгейни салып, деткимчени берип турар. Ол хиреде чамдык чазый-чилби кижилер сайгарлыкчы чорукту хоойлуга чөрүштүр чорудуп, орулгаларын чажырып, үндүрүг төлээринден ойталап чорууру бодунун хамааты хүлээлгезин чедир билбези, чонун, чуртун хүндүлөөзиниң бадыткалы болур дээрзин утуп болбас ужурулуг.

Сергей ХЕРТЕК.

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» деп тускай сорулгалыг республика программазын ажылдап кылыр конкурсту эрттирер болгаш ооң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың июль 24

№ 488

Кызыл хоорай

«Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да № 3266-1 Хоойлузун болгаш «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 23-те №336 Хоойлузун күүседир база республиканың культура-төөгү, дыл, социал-экономиктиг хөгжүлдесин болгаш өөредилге политиказын барымдаалап, кижинин, ниитилелдин, күрүнениң чугула перспективтиг хереглелдеринге дүүштүр ооң фундаменталдыг болурун хевээр арттырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазының эң дээр төлөвилелин ажылдап кылыр конкурсту 2003 чылдың август 1-ден октябрь 1-ге чедир эрттирер.

2. «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр конкурс дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр дугайында»

республиканың тускай сорулгалыг программазының эң дээр төлөвилелин шилип алыр болгаш экспертиза эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязын тургузар болгаш ооң составын бадылаар (кошкан).

4. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы 2003 чылдың ноябрь 25-ке чедир «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазының эң дээр төлөвилелин конкурсун эрттирген түңнелдерин Тыва Республиканың Чазаның чугаалажып көөрү-биле киирер.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелин дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың июль 24-те № 488 доктаалы-биле бадылаан

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр конкурс дугайында ДҮРҮМ

2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр республиканың тускай сорулгалыг программазын «Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да №3266-1 Хоойлузун, «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 23-те №336 Хоойлузун (моон ыңай «Өөредилге дугайында» РФ-тиң болгаш ТР-ниң Хоойлулары дээн), Россия Федерациязының Чазаның 2001 чылдың декабрь 29-та №1756-р айтышкыны-биле чүүл-дүгзүнген 2010 чылга чедир үеде россия өөредилгени модернизастаар концепцияны, а ол ышкаш «2001-2005 чылдарның үезинде өөредилгени хөгжүдөр федералдыг программаны бадылаар дугайында» 2000 чылдың апрель 10-да федералдыг Хоойлуну күүседир-биле боттандыраар.

Программаны ооң норма-эрге-хоойлу үндесиннерин тодарадып турар дараа-зында документилерге даянып кылган, олар болза:

— «Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да № 3266-1 Хоойлузу;

— «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 23-те № 336 Хоойлузу;

— 2010 чылга чедир россия өөредилгени модернизастаарының концепциязы (Россия Федерациязының Чазаның 2001 чылдың декабрь 29-та №1756-р айтышкыны);

— 2001-2005 чылдарда өөредилгени хөгжүдөр федералдыг программа (ФЗ №51-ФЗ);

— «Дээди болгаш дээди өөредилге чери дооскан соонда профессионал өөредилге дугайында» Федералдыг Хоойлу;

— «2010 чылга чедир Тыва Республикага россия өөредилгени модернизаастаар концепцияны боттандыраар хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың декабрь 17-те №969 доктаалы.

2. Программаның сорулгалары

Конкурсту эрттирериниң сорулгалы болза национал-девискээр системаның турум хөгжүлдесиниң механизмдерин хандыраар, россия өөредилге политиказының идепкейлиг субъективти бооп турар «Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программазының (моон ыңай Программа төлөвилели дээн) төлөвилелин ажылдап кылыры болур.

Сорулгалары:

— россия өөредилге политиказының кол сорулгаларына үндесилээш, Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөрүниң концептуалдыг чүүлдерин ажылдап кылыры — өөредилгениң амгы үедеги

шынарын хандыраары, ооң фундамен-талдыг болурун хевээр арттыраары болгаш кижинин, ниитилелдин, күрүнениң чугула болгаш перспективтиг хереглелдеринге дүүштүрери;

— школага чедир база ниити болгаш профессионал өөредилгениң амгы үениң чаа шынарын чедип алырына эргежок чугула айтырыгларны шиитпирлээр аргаларны ажылдап кылыры; Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң национал-девискээр негелделерин тургузары; көдээ школаларны чаартыры; өөредилгени сайгарары, оларны күш-ажыл рыногунун негелделеринге дүүштүр организаастаары;

— көдээ школалар доозукчуларына ортумак болгаш дээди профессионал билиглерни чедип алырына дең байдалдарны тургузары, ылангыя күш-ажыл рыногунда негеттинип турар мергежилдерге даштыкы дыл башкыларын, социал педагогтарны, психолог-башкыларны, агрономдарны, мал эмчилерин, экономистерни болгаш өске-лерни-даа колдады белеткээри;

— чаа хевириниң өөредилге-кижидилге албан черлерин тургузарының болгаш акшаландыраарының үндесиннерин ажылдап кылыры;

— өөредилгени медээжидер болгаш өөредилгениң аргаларын болгаш технологияларын чогумчудар негелделерни ажылдап кылыры.

3. Конкурстун киржикчилери болгаш оларның хүлээлгелери

3.1. Чогуур мергежилдин күзелдиг специалистери, чогаадыкчы коллективтер болгаш бөлүктөр, эртем, эртем-методиктиг, өөредилге-методиктиг болгаш башкы ажыл-чорудулгазына 5 чылдан эвээш эвес ажылдаан кижилер конкурска киржип болур.

3.2. Үстүнде айыткан сорулгаларны боттандыраары-биле коллективтиг чагыларга үндесилээш, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр талазы-биле түр ажылдаар эртем-шинчилел коллективтерин тургузар (моон ыңай (ТЭШК) дээн. Оларның бирээзинге-ле 5-тен эвээш эвес кижидилеер).

3.3. ТЭШК-ке ажылдарны аналитика, эртем-методиктиг болгаш саң-хөө-экономиктиг бөлүктөр боттандыраар.

Аналитика бөлүү республиканың өөредилге системаның хөгжүдөр системаны, ажылдың утказын, ону шиитпирлээринин эргежок чугула үндесиннерин, программаның сорулгалыгын, боттандыраар хуусаазын, контролдаарын боттандыраар

угланьышкынарны ажылдап кылыр.

Эртем-методиктиг бөлүк хемчеглерниң программныг системаның үндесилеп тургузар, школага чедир, ниити, тускай болгаш профессионал өөредилге бөлүктөрүнүн таарыштыраар. Аналитика болгаш эртем-методиктиг бөлүктөргө беш категорияның специалистери, эртемденнер, башкылар кирер, өөредилгениң тодаргай чадаларын төлээлээр.

Саң-хөө-экономиктиг бөлүк программаны хандыраар курлавырларны тывар. Организастыг, информация болгаш техниктиг ажыл-чорудулганы хандыраар сорулга-биле эргежок чугула апарза, эксперттер бөлүктөрүн тургузар.

4. Үнер дестери

4.1. Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр программаның төлөвилелин ажылдап кылырына кол негелделер болгаш үнер дестер болза:

— кижинин, ниитилелдин болгаш күрүнениң чугула хереглелдеринге болгаш перспективаларына дүүштүр ооң фундаменталдыг болурун хевээр арттырбышаан, өөредилгениң амгы үедеги шынарын хандыраары, ону культура-төөгү, социал-экономиктиг, этнопедагогика, этнопсихология, этногеография, этноэкология болгаш география онзагай байдалдарына дүүштүрери, россия өөредилгени модернизаастап турар үеде Тыва Республиканың өөредилге системаның чаарттырының онзагай байдалдарын барымдаалаары;

— долу үнелиг эртем-билигни чедип алырына дең байдалдарының күрүнө магадылалын хандыраары;

— ниити болгаш профессионал өөредилгениң амгы үедеги чаа шынарын чедип алыры;

— өөредилге ажылдакчыларының социал эрге-байдалын болгаш профессионал чоруун бедидери;

— өөредилге политиказының субъективтериниң аразында харысалганы хуваарына үндесилээш, өөредилгени ажык күрүнө-хөй-ниити системаны кылдыр хөгжүдери, өөредилге албан черлериниң бүгү киржикчилериниң ролун бедидери, доозукчуларны чедишкениң социализаастаарын хандыраары, оларны национал, ниити россия болгаш делегей культуразына чаңчыктырып өөредери, кижилер, националдар аразының культураларына өөредери;

— ниити өөредилге школаларының үстүкү класстарына мергежил аайы-биле тускай белеткелдин системаны хөгжүдери;

— конкурска үндесилээш, ортумак болгаш дээди профессионал билиг чедип

алырына дең байдалдарны тургузары;

— хандырылганы четпес сургуулдарга адрестиг, тускай сорулгалыг төлөвилерни киирери, онза камгалал негеттинип турар уругларга деткимче көргүзөрүң өске-даа механизмдерин республика, кожуунар деңгелдеринге тургузары;

— өөренип турар кижини, ооң чүве билип алыр тургузукчу арга-шинээзин сайзыралче угландыраары;

— өөредилгени ажыл-агыйжы көөрү, уругнуң аргаларын сайзырадырына болгаш ооң хереглелдерин хандыраарына бар бүгү аргаларны хаара тудары;

— өөредилгеге этнокультура угланьышкынарны сайзырадырына байдалдарны тургузары;

— өөредилгеге медээлер делгемин тургузары.

5. Программа төлөвилелин ажылдап кылырының негелделери

Программаның төлөвилели дараа-зында кезектерден тургустунар:

I. Программаның паспорту.

II. Айтырыгның утказы болгаш ону программаның аргаларына биле шиитпирлээринин үндесиннери.

III. Программаның сорулгалы, ону боттандыраарының хуусаалары.

IV. Программаның хемчеглерниң, ооң иштинде күрүнениң өөредилге стандарттарының национал-девискээр угланьышкынарнының эртем-шинчилел, дуржулга-конструктор хемчеглерин ажылдап кылыр, шынарлыг өөредилгени чедип алырының күрүнө магадылалдарын хандыраар, ниити өөредилгениң шынарын экижидер, профессионал өөредилгениң шынарын бедидеринге байдалдарны хандыраар, көдээ школаларны чаартыр, өөредилгени сайзырадыр хемчеглер.

V. Программаны курлавырлар-биле хандыраары.

VI. Программаны боттандыраары, алыр алыс түңнелдер.

VII. Программаны боттандыраарының механизмдери.

VIII. Программаны боттандыраар дээш эргелеп-башкарылга организациязы болгаш контроль.

IX. Программаны боттандыраарының социал-экономиктиг ажыын үнелээри.

6. Программа төлөвилелин ажылдап кылырының хуусаазы болгаш чадалары

Программа төлөвилелин ажылдап кылырының чадалары:

1. Программаның концептуалдыг үндесиннерин болгаш системниг программныг хемчеглерин 2003 чылдың август-сентябрь айларда ажылдап кылыры.

(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

2. Ажылдап кылган чүүлдерге эртем болгаш юридиктиг экспертизаларны кылгыры, хөй-ниитинин чугаалажып көөрү.

3. Программаның төлөвилелин Тыва Республиканың Чазанга чугаалажып көөрү-биле 2003 чылдың ноябрь айда кириер.

4. Программа төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралына чугаалажып көөрү-биле 2003 чылдың ноябрь-декабрь айларда кириер.

7. Ажылдарның түннели болгаш хүлээп алыры

Ажылдарның түннелдерин езугаар күүседикчилер дараазында түннел материалдарны кириер:

1. «2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программаның төлөвилели, аңаа белеткээн төлөвилелин кыска характеристиказын болгаш ооң утказын, айтырыгны программаның аргалар-биле шиитпирлээринин эргежок чугула үндезинерин, кол сорулгаларын, программаны боттандыраарының хуусааларын, чадаларын, кол ужур-утказын айтыр, ону күүседиринин чурумун бижиер, программаны күүседир талазы-биле программаның хемчеглерин системазын саналдаар.

2. Программаның эң дээрэ төлөвилелин Тыва Республиканың Чазанга тургускан конкурс комиссиязы шилип алыр.

3. Конкурс комиссиязы эки деп үнелээн таварылгада программаның төлөвилелин Тыва Республиканың

Чазанга чугаалажып көөрү-биле кириер.

4. Программаны Тыва Республиканың Улуг Хуралының доктаалы-биле бадылаар.

5. Конкурскка тирилээн коллективке программа төлөвилелин ажылдап кылган чарыгдалдарны Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының төпчүткөн хөрөгизинин күсели-биле төлээр.

8. Программа төлөвилелин ажылдап кылгырының организастыг-саң-хөө, техниктиг болгаш медээ хандырылгызы

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программаның төлөвилелин ажылдап кылгырының организастыг-саң-хөө, техниктиг болгаш медээ хандырылгызын Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы боттандыраар.

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программаның ажылдап кылгыр конкурсту эрттирер дугайында болгаш ооң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалы массалыг информация чепсектеринге парлаан үеден конкурсту чарлаан деп санаар.

Тайылбыр алыры-биле Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының национал школалар айтырыглары шинчилээр лабораториязынга кээр.

Адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31. телефоннары 3-20-54, 3-57-25.

Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың июль 24-те № 488 доктаалы-биле бадылаан

«2010 чылга чедир Тыва Республикага өөредилгени хөгжүдөр» республиканың тускай сорулгалыг программаның эң дээрэ төлөвилелин шилип алыр болгаш экспертиза чорудар конкурс комиссиязының СОСТАВЫ

Конгар А.Т.—Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, даргазы.

Гостева Г.И.—Кызыл хоорай чагырганың өөредилге килдизинин эргелекчизи.

Дубровский Н.Г.—Тываның күрүнө университетинин ректору.

Ежова Н.А.—Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының специализи.

Матвеева Е.К.—Тыва Республиканың Чазаның социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинин начальниги.

Морозов П.А.—Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды.

Ондар Л.Ш.—Тыва Республиканың кадр политиказының, эртем, өөредилге черлеринин сайыды.

Ооржак А.С.—Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының оралакчызы.

Ооржак Н.Э.К.—Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге департаментинин начальниги.

Товуу Н.О.—ТР-ниң НПОЯ-ның «Билиг» лабораториязының эргелекчизи.

Ховальг Н.К.К.—Тыва Республиканың Чазаның кадрлар мергежили бедидер болгаш эде белеткээр күрүнө институтунун ректору.

Чаш С.Ш.—Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының план-экономика килдизинин начальниги.

Шутов В.А.—элээди уругларның спорт школазының директору.

Юмбуу Т.Д.—Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының кол специализи.

КИЖИ БОЛГАШ АКША

САЙЫТТАРНЫҢ ШАЛЫҢНАРЫ

РФ-тиң Чазак Даргазы Михаил Касьяновтан эгелээш, чазактың кол кежигүннери болур чурттуң бедик албандужаалдыг кижилери чылда чеже түңнүг шалың ап турарыл? 1997 чылда Б.Ельцинниң № 484 Чарлыын езугаар күрүнениң бүгү ажылдакчылары боттарының орулгаларының дугайын массалыг информация чепсектеринге дыңнадыр хүлээлгелиг. Улуг дужаалдыг даргаларның чылда шалыңы чүү хире бооп турарыл?

ОРУЛГАЛАРЫ

Михаил Касьянов 2002 чылда 979200 рубльди алган. Ол дээрэе чылда алган шалыңы болгаш бир банкыда шыгжамырындан кирген орулгасыдыр. Чогум ооң агар санында чеже акша бары тодараттынмаан. Ынчалза-даа эрткен чылын ооң шыгжамырында 2,4 миллион рубль болгаш 33 муң доллар барын дыңнаткан дарга.

Ооң орулакчызы, саң-хөө сайыды **Алексей Кудринин** 2002 чылда орулгазы 1 млн. 098 муң 559 рубль болган. Чыл дургузунда ооң орулгазы, эвээш дээрэ-ле, 7 катап өскөн (бир чыл бурунгаар 161 муң рубль орулгалыг мен деп дыңнаткан). Оралакчы дарга, сайытта ийи чээли карточказы база бар. Рубль карточказында 41523 рубльди, валюта карточказында 63364 рубльге дең түң бар. Ол карточкаларже **Александр Леонидович** командировка акшазын шилчидип турар.

Социал политика талазы-биле чаа орулакчы дарга

Галина Карелова —орулгазының отчетун баштай чорутканнарның бирээзи. Ол эрткен чылын күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыдының бирги орулакчызынга ажылдап турган. Чылда шалыңы 206872 рубль болган.

Илья Клебанов орулакчы дарга албандужаалындан дүшкеш, эртем сайыды апарга, ооң шалыңы ийи катап өзе берген. Чылда 420232 рубль алганын дыңнаткан.

Ак бажыңның «хоочун ажылдакчызы» **Виктор Христенконун** чылда алган шалыңы 385504 рубль болганын ол дыңнаткан. Чазактың орулакчы даргазы, көдээ ажыл-агый сайыды **Алексей Гордеевтиң** чылда орулгазы 394199 рубль.

Илья Клебановту солааш, орулакчы дарга апарган **Борис Алешин** эрткен чылын 184290 рубльди ажылдап алган. (Бир айда шалыңы 15357 рубль). Экономиктиг хөгжүлдө болгаш садыг сайыды **Герман Греф** 356900, а энергетика сайыды **Игорь Юсуфов** — 226800 рубльди алган. Ниитизи-биле алырга, бистиң

дүжүметтеривистин шалыңы өскөн бооп турар. Ылаңгыя орулакчы даргаларны ортумаа-биле ийи катап өскөн. Ол чөптүг болур ужурлуг, чүге дизе анаа сайыттар безин оон хөй шалыңны ап турган болгай. Чижээ, ийи чыл бурунгаар, 2001 чылда, орулакчы дарга **Валентина Матвиенко** чылда 161106 рубль алган, а анаа сайыт **Игорь Юсуфов** — 188600 рубль алган.

Элээн хөй дүжүметтер өскээртен база орулга алгылаан. **Илья Клебановтун** шыгжаткан акшазындан хуу санап алган орулгазы барык шалыңыга дең—449314 рубль четкен. (Эрткен чылын бо сайыт бир бүдүрүлгө черинин акциязын 3 млн. ажыг рубльге, сад участогун 141000 рубльге садыпкан. Хуу санаанындан хөй немелде акша киргени илден-дир. Көдээ ажыл-агый сайыды **Алексей Гордеев** эртем ажылы кылгаш, 19800 рубльди немей алган. **А Галина Карелова** дакпырлап башкылап тургаш, 55346 рубльди алган. Өөредилге сайыды **Владимир Филиппов** чоокта чаа **Г.Кареловага** доцент аттын дипломун тывыскан. **Борис Алешин** башкы ажылы чоруткаш, 2002 чылда 21836 рубльди немей ажылдап алган. **А.Виктор Христенко** башкылаас апарган. Ынчалза-даа чуртка хөй командировкалап турары дээш 321343 рубльди төледип алган.

ХУУДА ӨНЧҮЛЕРИ

Бистиң улуг дүжүметтеривистин хууда өнчүлери шоолуг эвес хире. Чижээ, **Виктор**

Христенко, **Галина Карелова**, **Борис Алешин**, **Герман Греф** хууда бажыңнар чок джибип турар. Шын чүве ирги бе? Харындаа **М.Касьяновта** бажың чок хире. **Михаил Касьянов** 2003 чылдың январь 1-де Калуга областа 625 дөрбелчин метр черлиг, 90 дөрбелчин метр дачалыг деп декларация берген. Ол хирезинде эрткен чылын 6 соток черин, дачазын декларацияга кирибээн, ынчанмыже 18 дөрбелчин метр шөлдүг гаражтыг турган.

М.Касьяновтун орулакчызы **Алексей Кудринде** үнелиг саазындарда, хууда бажыңы-даа чок. Ол күрүнө дачазында чурттап турар. Ооң Москвада 200 дөрбелчин метр шөлдүг бажыңы бар, чүгле өске кижиле адында бижидип каан. Өскелеринде чүү-хөө бар хире. **Алексей Гордеев** 150 дөрбелчин метр шөлдүг квартиралыг, **Илья Клебановтун** 219,9 дөрбелчин метр шөлдүг квартиразы Санкт-Петербуртта арткан, ооң 210 дөрбелчин метр шөлдүг бажыңы Москва областа бар (88 соток черде). **Герман Греф** Ленинград областа сад участоктуг, Москва областа дачалыг. **Игорь Юсуфов** Москва чоогунда 645,3 дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңыг. **В.Христенко** ыракта — Челябинск областа 57,2 дөрбелчин метр шөлдүг бажыңыг.

Чазак ажылдакчыларында транспорт хандырылгызы арай-ла багай хире. **Герман Греф** «Фольксваген» деп 1993 чылда бүдүрген машиналыг (ооң мурунда россия «девятка» дээр чийик машиналыг). «Девятка» деп машина **чазак дүжүметтеринде**

элээн бар. **А.Гордеев**, **Г.Карелова** ындыг машиналарлыг, **Игорь Юсуфовта** гаражы бар, машиназы чок.

Сайыттар өнчүнү садып албайн, харын садып турары элээн илден. **Чазак Даргазы Михаил Касьянов** бурунгу чылын квартиразын 2 млн. 240 муң рубльге, а ол ышкаш «Ниссан-Максим» деп машиназын база садыпкан. **И.Клебанов** машиназын эрткен чылын саткан.

ЧАМДЫК ТҮҢНЭЛДЕР

Бистиң дүжүметтеривистин эрткен чылгы декларациялары багай эвес турганын айтып болур. Ынчалза-даа сөөлгү чылда оларның срулгалары дыка өзүп турарын эскерип боор бис, манаа Үндүрүглөр болгаш чылыдалар яамызы өөрүвейн канчаар, чүге дизе чурттуң удуртукчулары «хөлегеден» чайлап эгелээш.

Чазак Даргазының бодунун ажылдакчыларынга үлегерин демдегледип болур. **М.Касьянов** Президентинин Чарлыын күүседип эгелээнин көргөш, олар акшазының хаптарын ажыдып эгелээш.

Өске кижилеринин херээ кымга-даа хамаанчок. Ынчалза-даа бисти уштап-баштап турар кижилеринин хөрөгизин билип алырга, ында багай чүве чок. Кым-даа бодунун күрүнезинден, чонундан ажыл-херээн, хөрөгизин чажырбас ужурлуг.

«Диф» солундан белеткээн.

АЛДАН-МААДЫРЛАР ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

ӨГБЕЛЕРИВИС ХЕРЭЭ ШЫННЫГ

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан Сүт-Хөлдүн Оргу-Шөлге болган байырлалга Тываның бүгү кожууннарының, хоорайларының төлээлекчилери улуг назылыглардан эгелээш, биче чаштарга чедир муң-муң кижжи киришкен. Бо дээрге республика байырлалы улуг хемчээлди болгаш политиктиг, ажыл-агый талазы-биле утка-шынары ханы болганының херечизи-дир.

Бистер, солунуң корреспондентилери, байырлалдың канчаар эрткенин чырыдары-биле аңаа чеде бергеш, найырга киржи келген чамдык кижилер-биле ужурашкаш, алдан-маадырларның тура халышкынының байырлалыга хамаарыштыр оларның бодадарын айтырган бис.

Кызыл Баяновна ООРЖАК (Алдан-Маадыр сумузунун хамаатызы, 90 харлыг):

— Алдан-дургуннарның тергиидек-дизи Самбажык мээң авамның даай-авазының огу деп ону билир хоочуннар меңээ чугаалап берген чүвө. Кончуг эрестиг, дидим кижжи дээр чораан. Аштап-суксап, амыдыраары бергедеп келгеш, байларга, дүжүметтерге удурланы берген улус-тур ийин. Оон өске орук чок болганы ол-дур. Шаанда алдан-дургуннар дугайында чугаалажыры «безин хоруглуг турганын утпаан мен.

Ам оларны чоннуң маадырлары кылдыр алдаржыдып турарына сагыш-сеткилге өөрүңчү-дүр.

Аныяк-чалы чылдарымда, алдан-маадырларның салгакчызы кижжи болганымда, оларның черчуртун сайзырадыр, аңаа чаа амыдырал-чуртталганы тургузар херекке үлүүмү киридим. Хөй

чылдарда «Алдан-Маадыр» совхозка саанчылап ажылдааш, малдың баш санын өстүрер, продуктулуун көвүдөдир дээш хөй ажылды кылган бис. Үш кысты, ийи оолду өстүрүп, кижжиткен мен. Уругларым, оларның уруглары бо-ла «Алдан-Маадыр» совхозка ажылдап чорааннар, ажыл-

херээн ам-даа бо девискээрге уламчылавышааннар. Улуг уруум Бина Ооржак — маадыр ие, он бир ажы-төлдү өстүрген, олар шуптузу төлөпиг кижилер болган. Уруум-биле кады совхозка саанчылап турдувус, ол ам 68 харлыг, кады-ла назынывыс улгадып келди. Кылып чораан ажыл-херээвисти бистиң аныяк салгакчыларывыс уламчылап турар.

Алдан-маадырларның тура халышкынының төөгүзүн оон ужур-дузазын, оларның салгакчыларын эртемденнерден эгелээш, школачыларга чедир шинчилеп, өөренип турары эки-дир. Ылаңгыя хостуг эрге дээш демиселди эгелээш, каржызы-биле шаажылаткан өгбелеривиске тураскааткан байырлалдарны эрттирип турары дээрге оларның дугайында сактышкын, кажыдал деп санаар кижжи мен.

Удавас 90 харлаар мен, өгбелеримниң мындыг улуг байырлалына киржир аас-кежиктиг болдум. Алдан-маадырлар бистиң амгы үевис ышкаш чырыткылыг амыдырал-чуртталганы күзеп чорааннар, оон бүткени ол-дур.

Мерген Төгүс-оолович

МОНГУШ (Кызыл хоорай):

— Оргу-Шөлге чыгып келген түмен ара-албаты чондан безин алгаш көөрге, алдан-маадырларның тура халышкыны улуг рольдуг болган, бо байырлалдың ужур-дузазы ханы деп чүвө билдингир деп санаар мен. Допчузу-биле чугаалаарга, өгбелеривистиң бодап чораан бодадары тыва улустуң бурунгаар хөгжүлдезинге, салым-чолунга салдарны чедиргенин чон үнелеп, оларга мөгөйип, хүндүлөп, ат-алдарын көдүрүп турары ол-дур. Байырлал мээң сагыш-сеткилимге тааржыр.

Чечен-оол Алексеевич МОНГУШ (Делегей чергелиг спорт мастери, Кызыл хоорай):

— Бо байырлал бистиң аныяктарывыска бодунуң ак-көк Тывазының эрткен төөгүзүн ханы билип алырынга, оларның күш-дамырын сайзырадырынга, спортчу мергежилин бедидеринге дузалаар деп санааш, мында киржип турар мен.

Николай Чозарович СА-РЫГЛАР (Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг хоорай):

— Байырлалдар көвүдээш деп чамдык эш-өөрүнү санап турарына бодум хуумда арай таарышпас кижжи мен. Ол дээрге аңаа-ла ойнап-хөгөп алыры эвес-ле болгай. Оң республиканың азы кожуунуң амыдыралына ужур-дузазын барымдаалаар апаар.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының байырлалына белеткелдер үезинде Сүт-Хөлдүн социал экономиказын хөгжүдеринге ужур-дузалыг чүүлдер кылдырган болду. Автоорукту Суг-Аксы чедир асфальтылаан, чаа Культура ордузу ажыттылган болгаш оон-даа өске. Ынчангаш байыр-

лал ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп алырынга дузалаар деп бодаар мен.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының байырлалын Сүт-Хөлдүн кожуун чагыргазы ТР-нин Чазааның деткимчези-биле кончуг организастыг эрттирип турары мактанчыг-дыр. Бистиң өгбелеривис — алдан-маадырлар шынныг херек дээш демисежип чораан болгай. Шын кажан-даа тиилээр. Оон түннели бистиң амыдыралывыста боттанганы бо-дур. Шак ындыг маадырлыг кижилерге тураскааткан байырлалды мынчаар эрттирери чөптүг, ону ам-даа хөгжүдүп сайзырадыры бистиң хүлээлгевис деп бодаар мен.

Бо байырлалдың спортчу маргылдааларының аразында уттундуруп барган эрги тыва спортчу оюн даш көдүрерин киргенин эки, чаа чүүл деп санаар-дыр мен. Даш көдүреринге күжүн шенээр дээн күзелдиг кижилер кожуун бүрүзүнден хөй болду. Бо маргылдааны хөй чыылган чон улуг сонургал-биле көргөн, мен база оларның аразына турдум.

Дөш көдүрериниң маргылдаазын сайзырадыры чугула деп бодаар мен. Түннелин үндүргенинде чамдык чедимче чок чүүл бар деп эскердим. Каш килограмм дашты кым канчаар көдүргенин тодарадыры чугула хире: хүн кылайткан бе, дискке караанга азы эгин бажынга чедир көдүргөн бе, ол арай билдинмейн барган. Ынчангаш даш көдүрериниң маргылдаазын эрттирериниң дүрүмүн ажылдап кылыры чугула деп бодаар мен.

Таан-оол ХЕРТЕК материалды белеткээн.

ЧЕМПИОН «ОКА» АЛГАН

Алдан-Маадыр суурдан Оргу-Шөлче чорупканывыста, бистиң машинавыска ийи спортчу олурупкан. Оларның бирээзи — Тывага чадаг чарышка ат-сурагылгы чемпион Демир-оол Ооржак, өскези Данзычы Эртинеевич Хертек болган. Олар биче сеткилди-биле чер-чуртунуң дугайын аажок хөөреп чорааннар чүвө.

Июнь 25-те сугтур чаъс чаап турда-ла, «Кара-Дагның тугу» деп чарыш эгелей берген. Дагның биди 1 км оранчок ажыг, ам артында хөлчок кадыр, чаъс суу оон хөлдөнип бадып турган. Ону өрү маннаары тайгыр, кадыр, дыка берге. Ол хиреде ол берге чарышка 20 ажыг спортчулар мөөрейлешкен. Судьяның медээзи үнери билек, даг өрү халчыл-ла үндүлөр. Машина сонгазындан көрүп олураарывыска, дагже үнүп ыраан спортчулар хензиг инеликтер дег көстүр апардылар. Ортузунда кыр-биле халчыл үнген спортчуларның бирээзи кымныда мурнай дагның шыпшык бажынга четти. Ол Бай-Тайгадан келген спортчу Кунзек Дуюг

болган. Оон соонда Кызылдан келген Байыр Аракчаа келген. Үшкү черни Демир-оол Ооржак, дөрткү черни Максим Иргит тусту алган.

Хүреш үезинде чон 30 км хемчээлге болуп эртип турар чадаг чарыш марафонунун төңчүзүн четтикпейн манап олурганнар.

Ынча дидин бе дээн ышкаш, чарыштың башкылыгы болуп, бистиң машинавыска олуруп келген Алдан-Маадыр суурнун спортчузу Демир-оол Монгуш бир дугаарында халып келген. Бис аңаа дыка өөрээн бис. Оон соон ызырты Бай-Тайгадан Кунзек Дуюг маңнап кирген.

Мурнап келген спортчуларга чон адыш часкап, кускун-курай-биле байыр чедирген. Орта бирги черни алган Демир-оол Ооржак шаңнал кылдыр «Ока» машина алган. Херээжен спортчулардан Ия Донгак бирги черге төлөптиг болган.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: чемпион Демир-оол Ооржак.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

КААС-КОЯ ХЕПТЕР

Көрүштүг, чараш кылдыр даараан хептер кандыг-даа кижиниң кичээнгейин доораан хаара туда бээр. Оргу-Шөлге тыва болгаш өске-даа нацияның хептерин кеткен бөлүк улусту байырлалга киржи келген хөй санныг чон хөлчок сонургаан. Хептерни кандыг материалдан, канчаар даараанынга чедир олар айтырып, арга-дуржулгазын солчуп турдулар. Ол дээрге хеп көрүлдезинге киржи келген кожууннарның, хоорайларның төлээлери-дир.

Көрүлдениң жюри кежигүннери оон киржикчилериниң кеткен хевинге үнелди бээр-биле сцена кыргычче үндүрүп келгеш, хөйге

таньштырган...

Хеп көрүлдезинге Танды кожууннун хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Сергей Загребных баштаан алды кижжи киржи келген. Олар тыва болгаш орус нацияның национал хептерин эки, көрүштүг, чараш кылдыр даарап, дерип алгаш, жюриге көргүскен. Ульяна Долзат, Мариана Пашкевичиниң кеткен хептери өскелерден онза чараш болган. Ынчангаш жюри бирги шаңналды таңдыжыларга тывыскаан. Дараазында шаңналды черни Людмила Тажима (Кызыл), Лора Балдан-оол (Сүт-Хөл) олар алганнар.

Бистиң корр.

ЧАЙГЫ СПАРТАКИАДА

Июльдуң сөөлгү дыштаныр хуннеринде Тываның каайлы чери хол бөмбүүнүң талазы-биле каайлы органнарын аразынга чайгы спартакиаданы эрттирген. Чаңчыл езугаар болуп эрткен спартакиадага каайлы постулары-биле катай Тыва каайлының бүгү адырлары спортчуларын кириштирген. Нийтизи-биле маргылдаага бэр уустуң база 3 херээжен командалар киришкен. Ол Тыва каайлының начальниги А.А. Шаалының, маргылдааның организастыг комитетинин даргазы каайлы албанының улуг лейтенанты Э.С. Монгуштуң ботидекейи болгаш удуртулгазы-биле бедик деңгелге эрткен. Аңаа спортзалды болгаш чайгы ойнаар шөлдү белеткээн, ооң-биле катай шаңалдарны база спортчуларның болгаш аарыкчыларның күш-шылдалын бжыгларынга тускай «швед столду» белеткээни онзагай болган.

Командалар аразынга бирги чер дээш тудушкан оюн-

га чараш, кашпагай оюнну «Цаган-Тологой» эрттирилге пунктузунуң начальниги В.М. Сынаага удурткан ойнакчылар тиелелгени көргүскөш, Тыва каайлының хол бөмбүүнүң талазы-биле шилчип чоруур кубокту чаалап алган. Ушкү черге каайлының «Шара-Суур» эрттирилге-чөпшээрел пунктузунуң командалы төлептиг болган. Түннел оюннарга херээжен командалар аразынга "Ассорти" чыынды командалы

туруштуг, чараш оюнну көргүскен, каайлының «Хандагайты» эрттирилге-чөпшээрел пунктузунуң командалының спортчулары тиелелгени чаалап алган. Оларның аразындан эң эки ойнакчы деп атка эмчи А.Д. Донгак төлептиг болган.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Үүлгедиг болган черген

ИСТЕЛГЕ ТОДАРАДЫР

Чоокта «Вести Тувы» деп теле-дамчыдылга Улуг-Хем кожуунуң Арыскан суурга июль 28-тен 29-че дүнезінде болган өлүрүшкүнү ол хуннерде ук девискээрге

болуп эрткен кожуунуң чагырга даргазының албан-дужаалынче сонгулдаларга холбаштырып, улуг дүвүрээзини болдурган.

Бис ол байдалды тодарадыры-биле үүлгедиш-киниң изи сооваанда, Улуг-Хем кожуунга чедип, херектин болганы Арыскан суурга барган бис. Кудумчуга база чамдык албан черлеринге чедип тургаш ужурашкан кижилеривис ук болушкунуң сонгулдаларга холбаалын шуут билбес болган. Херекти үүлгеткен деп каразтыгыра турар сумунуң чагырга даргазы В.А. Саржат-оол-даа, чок болган Р.Д. Дөнен-даа кожуун чагыргазының даргазының олудунче кандыг-бир кордакчы деткип, көскү ажил чорутпайн турганнар. Ажил-албан талазы-биле херекте хамаарылгалыг ийи кижиниң ниити байдалын сонуурап көөрүвүске, херекти үүлгеткен деп каразтыгыра турар В.А. Саржат-оол Арыскан сумунуң чагырга даргазының албан-дужаалына элзэн эки ажилдап турган. Ук албан-дужаалга сонгуштуруп алгаш-ла, девискээрге 20 чыл иштинде октаттынып, ажыглаттынмай чыткан Көдүрге бугазын катап тургузуп, 148 гектар черге тараа культуразын тарып турган. Баштайгы чылында 47

гектар черге кызыл-тас тарааш, 1 гектардан 16 центнер дүжүттү ап турган болган. Ынчангаш суурунун чонун тараа-биле чедишкенин хандырған чагырыкчы болган. Он ыңай боду шүлүк, чечен чогаал бижир болгаш, сумузунга республика чергелиг шүлүк мөөрейин эрттирип, аңаа тиелекчилерни боду деткикчи болуп шаңнап турган. Черле ынчаш оон-даа еске эки чүүлдери хөй, ажил дээнде боду-ла чон-биле кады туруптар кижилер болган. Ынчалза-даа ооң элзэн ишкелептерин база-ла чугаалап турдулар. Когараан Р.Д. Дөнен ийи удаа оор херек дээш шийтирип чораан. Хуу мал-маганың, бодунуң амыдыралы дээш база-ла кызымак кижилер турган.

Оон Улуг-Хем кожуунуң прокуратуразына келдиривис. Улуг прокурор Шолбан Биче-оолович Монгуш истелгениң эге фактыларын барымдаалап, херектин сонгулдаларга кандыг-даа хамаарылга чок, амы-хуунуң чөрүлдээзинден болганын айытты. Ону сонгулдаларга хамаарыштырып турарының чаңгыс-ла чылдагааны үүлгедигниң кампанияның төнгенин сонда үр

болбайн болганы дээрзин ол база чугаалады. Улуг-Хемниң кожуун чагыргазына чамдык даргалар-биле ужуражыры-выска, олар үүлгедигни сонгулдаларга хамаарыштырган чугааларны база дыңнааннар болган. Ылаңгыя когараан, чок болган кижинин төрелдери үстүнде адаттыган ийи кижинин сонгулдаларга хамаарышкан чамдык чүүлдери дээш үргүлчү маргыжып турганын, С.А. Саржат-оолдуң июль 28-тин хунүнде кыжанып турганын бадыткап турарлар.

Ынчангаш бис чыып алган факт-барымдаларывысты ылаптыг сайгарып көөрүвүске, ук үүлгедигни сонгулдаларга хамаарыштырар барымдалар көнчүг эвээш болган. Истелге төнмээнде, В.А. Саржат-оолдуң өчүктери-биле таныжар эрге бисте чок. Ынчангаш шын шийтирни моон соңгааргы истелге тодарадыры илден болду. Ынчалза-даа маңаа чугаалаксап каар чүүлүм – Тывада хамык-ла болуп турар багай чүүлдерниң дөзү ара-лаашкын, тыва кижилерниң чаңгыс аай эп-сеткил чогу, ниити биливистиң, политиктиг культуравыстың чавызы болур.

Борис ОНДАР.

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛГАННАР

Каш хонук бурунгаар Кызыл хоорай биле Сүт-Хөл кожуунуң аразында социал-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурулуг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдырган. Кызыл хоорайның өмүнээзинден аттарын Төлээлекчилер хуралының даргазы Ю.Ананьин, мэр Д.Донгак, Сүт-Хөлдүң мурнундан кожуунуң даргазы М.Донгак болгаш чагырыкчы И. Монгуш олар салганнар.

Дугуржулга эрге-хоойлу ажилдап кылырының, садыг-экономика, культура, өөредилге, спорт, кадык камгалал болгаш социал айтырыглар талазы-биле угланьышкының. Чижээлээрге, садыг-экономиктиг адырда кайы-даа таланың девискээринге кады ажылдажылга бүдүрүлгелерин, сад-хөө үлетпур бөлүктөрүн, фирма садыгларын тургузарын

болгаш ярмарка-делгелгелер эрттирерин көрүп турар. Уран чүүл болгаш ниити билиг школаларының аразында арга-дуржулга солчулгаларын организастаарын база ында көргөн. Бо дугуржулганы Кызыл биле Сүт-Хөлдүң аразында моон-даа тодаргай дугуржулгалар болгаш керээлер чарарының кол өзээ деп санаар.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгактың чугаазы-биле алырга, шак мындыг керээлер республиканың бүгү хоорайлары болгаш кожууннары-биле чардынар. Кады ажылдажылганың мындыг дугуржулгалары Новосибирск болгаш Красноярск хоорайларның чагыргалары-биле бо чылын чардынган турган. Оларның боттанышкыны бо хуннерде чоруп турар.

Мэрияның парлалга албаны.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2003 чылдың июль 4-те №332 Чарлыын езугаар кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Москва областың Красногорск районда №1 коорай эмнелгезинин травматология салбырының эргелекчизи **Вячеслав Судер-оолович ОНДАРГА** «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тывыскан.

х х х

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2003 чылдың август 1-де №349 Чарлыы-биле республиканың кеземчекүүселде системасына ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва Республика талазы-биле шийткелдер күүседир эргелелинин начальниги **Борбак-оол Аракчаевич УЗУМНУ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

БЕЛЕТКЕЛ ЧОГУН КӨРГҮСКЕН

Июль айның ийги чартынында республика девискээринге болган үргүлчүлелдиг чаашкынның соонда, чамдык чурттакчылыг суурларга үер болган.

Июль 14-тен эгелээш, дагы хемнерниң суу көдүрүлүп эгелзэн, ай төнчүзүнге чедир 1-2 метр чедир көдүрүлгөн. Июль айның сөөлгү хуннеринде Барыин-Хемчик, Таңды, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннарның девискээринде улуг, биче хемнерниң сууда-жааш, үер болганының түннелинде, чамдык черлерге көвүрүг-лерни чире шаап, автооруктарга үрегдээшкенин болдуруп, чамдык чурттакчылыг суурларны суг

алган.

Июль айның 29-тун дүнезінде Чеди-Хөл кожуунуң девискээринге күштүг чаашкын болганының түннелинде, Элегес хемниң суу хенертен көдүрүлгөн. Чаңгыс дүне сугун хемчээли 1,5 метр чедир көдүрүлгөн.

Чаъстаашкындын болган үер чүнү көргүскенил дээрге дыка хөй чурттакчылыг суурларның чагырга черлери үерге болгаш онза берге байдалга таварышканда белеткел чогуун көргүскөн. Үер үези ам-даа төнмээш, оон ийги чадазы болуп болур, орта баш удур белеткелди чурттакчылыг суур бүүрүзүнге тургузары чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак уруувус Аржаана Алексеевна Серепти сөөлгү орукче үдежип база моральдыг болгаш материалдыг дузаны каткан ТР-ниң бичии уруглар эмнелгезинин удурткучуларынга, Чеди-Хөл кожуунуң Хендерге суму чагыргазына, ол-ла кожуунуң эмнелгелер коллективтеринге, кады өөренип чораан чаңгыскурсчуларынга, эш-өөрүнге, Ак-Довурактан, Улуг-Хемден келген кудаларывыска, эриг баарлыг чаңгыс чер-чурттугларывыска, эш-өөрүрүске «Шын» солунну дамчыштыр четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Ада-иези, акызы, дунмаларындан.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агай, үлетпур килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7080. Чагыг 88.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информатсия чепсектеринин талазы-биле хоойлу жулугузының чорудулгазына контроль болгаш бүрүктелгениң Тыва девискээр эргелелинге бүрүктеттинген.

Бүрүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информатсия куркомигенин типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.